

УДК 338.124.4

Дробишева О.О.*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки підприємства
Запорізької державної інженерної академії***Ніколаєва Ю.В.***студентка
Запорізької державної інженерної академії*

СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ КРИЗ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

У статті наведено різні точки зору науковців щодо визначення та сутності поняття «криза». Наведено характерні особливості стадій розвитку кризи, які відрізняються за змістом, наслідками та необхідними заходами щодо їх усунення. Запропоновано типологію криз для подальшого удосконалення інструментарію та підвищення ефективності антикризового управління.

Ключові слова: криза, потенційна криза, прихована криза, гостра непереборна криза, гостра непереборна криза, кризогенез, стратегічна криза, криза успіху, криза ліквідності, неплатоспроможність, банкрутство, антикризове управління.

Дробышева А.О., Николаева Ю.В. СУЩНОСТЬ И ТИПОЛОГИЯ КРИЗИСОВ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

В статье приведены различные точки зрения ученых на определение и сущность понятия «кризис». Приведены характерные особенности стадий развития кризиса, которые отличаются по содержанию, результатам и необходимыми мерами по их устранению. Предложена типология кризисов для дальнейшего совершенствования инструментария и повышения эффективности антикризисного управления.

Ключевые слова: кризис, потенциальная кризис, скрытый кризис, острый преодолимый кризис, острый непреодолимый кризис, кризогенез, стратегический кризис, кризис успеха, кризис ликвидности, неплатежеспособность, банкротство, антикризисное управление.

Drobysheva E.O., Nikolaeva Y.V. THE ESSENCE OF CRISES AT THE INDUSTRIAL ENTERPRISE

The article shows different views of scientists on the definition and essence of the concept of «crisis». The specific characteristics of development stages of crisis, which differs in meaning, consequences and necessary measures to eliminate them. A crises typology for further tools development and efficiency improvement of anti-crises management has been given.

Keywords: crisis, potential crisis, hidden crisis, acute overcome the crisis, acute insurmountable crisis kryzohenez, strategic crisis, a crisis of success, liquidity crisis, insolvency, bankruptcy, crisis management.

Постановка проблеми. В сучасних умовах господарювання суб'єктам підприємницької діяльності необхідно змінювати умови та принципи функціонування підприємств. Втрата конкурентоспроможності вітчизняних виробників, з одного боку, та нестабільність податкового законодавства з іншого, призвели до виникнення і поглиблення кризових явищ на промислових підприємствах. Саме тому гостро постала проблема дослідження різновидів кризи суб'єктів підприємницької діяльності, виникла необхідність у розробленні системи діагностики й запобігання банкрутству, а також стратегій виходу з кризових ситуацій на промислових підприємствах. Але будь-яка криза відносна, тобто неоднорідна за своєю дією на підприємство. Тому доцільно зосередити увагу на визначенні поняття «криза» та її видах, що стає підґрунтям для подальшого управління підприємством, тобто є невід'ємною частиною антикризового менеджменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками підвищилася увага до розгляду криз на рівні окремого підприємства, зросла кількість досліджень вітчизняних та зарубіжних економістів у цій галузі. Зокрема, особливості діяльності підприємств в умовах кризи розглянуто у працях таких авторів, як О.В. Василенко, О.В. Коваленко, Л.О. Лігоченко, З.Є. Шершньова, А.Г. Грязнова, В.Г. Кошкін, О.М. Скібіцький, А.Д. Чернявський та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатня увага до різноманітності форм прояву кризи, неповторності їхнього впливу на функціонування суб'єкта господарювання зумовили уточнення та виокремлення видів криз, що дозволить визначити основний інструментарій передба-

чення майбутніх ускладнень та підготовки заходів щодо подолання або послаблення кризових наслідків для промислового підприємства.

Постановка завдання полягає в узагальненні наукових робіт щодо визначення сутності криз на підприємстві та визначення основних її різновидів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криза – це об'єктивне явище, крайнє загострення протиріч, що загрожує життєстійкості промислового підприємства в навколишньому середовищі. «Криза» у перекладі з грецької означає «розв'язання, поворотний пункт, вихід». У загальному тлумаченні «криза» – небезпечний стан, злам [1, с. 455]. Криза як економічна категорія – це «...глибокий розлад економічної системи, спосіб тимчасового вирішення суперечностей» [2, с. 132].

Криза – багатостадійний процес, протікання якого детерміноване в часі. Ідентифікація кризи як процесу пов'язана з тим, що багатьма економістами він характеризується як «ситуація» або «подія». У такому трактуванні криза втрачає часові межі свого протікання, що ускладнює диференціацію механізмів антикризового управління ним у розрізі окремих стадій цього процесу, який має свій початок і кінець. Для узагальнення деякої сукупності процесів, пов'язаних із зародженням, розвитком і зникненням криз, доцільно використовувати термін кризогенез (кризогенезис), який би об'єднав їх, не втративши при цьому смислового навантаження. У широкому сенсі генезис – момент зародження та подальший процес розвитку, що призвів до певного стану, явища. Кризогенез – це сукупність процесів, що формують і фіксують поточний стан кризи в кожен момент її існування. Наявність певних харак-

теристик процесу дозволяє кваліфікувати стадію кризогенеза як зародження, становлення, розвиток, пік тощо [3, с. 21].

Отже, з економічної точки зору, матеріалізація і наслідки загрози функціонуванню промислового підприємства залежать від стадії розвитку кризи, від стану параметрів життєздатності або ступеня їх порушення.

Орієнтуючись на досить розповсюджену точку зору, можна допустити, що будь-яка кризова ситуація на промисловому підприємстві проходить чотири стадії (відповідно до структури стадій кризового процесу за Крістеком, що стала вже майже класичною): потенційна криза, схована (латентна) криза, гостра переборна криза, гостра непереборна криза. Кожна стадія відрізняється за змістом, наслідками та необхідними заходами щодо їх усунення.

Перша стадія – потенційна криза. На цій стадії є тільки імовірність настання кризи. Цей стан характеризується як паранормальний, достовірної інформації про кризу, що починається, у підприємства немає.

Друга стадія – прихована криза. На цій стадії у підприємства вже є певні відомості щодо кризи, яка насувається. Але підприємство на цій стадії, як правило, використовує наявний потенціал щодо подолання кризи не повністю.

Третя стадія – гостра переборна криза. Тут підприємство вже реально починає відчувати на собі негативні наслідки кризи. На цій стадії дуже важливо швидко мобілізувати всі наявні у підприємства ресурси, тому що ще є потенційна можливість подолати кризу.

Четверта стадія – гостра непереборна криза. Якщо не вдається приборкати кризу, то підприємство переходить на останню стадію розвитку кризи, яка закінчується його ліквідацією. Потенціал підприємства вичерпується повністю.

Щодо вітчизняних промислових підприємств, то основними причинами кризового стану більшості можна назвати:

1) недостатній рівень знань про можливості передбачення кризи та її види;

2) незадовільне керівництво, яке є головною першопричиною розвитку кризи (недостатні знання керівництва; незбалансована адміністративна команда; відсутність стратегічного підходу; слаба дисципліна; аморальність і недостатність ентузіазму);

3) недостатній контроль, який проявляє себе у трьох аспектах: відсутність планування, необґрунтоване ухвалення рішень, випадкові відхилення, помилки та прорахунки (інженерні, управлінські, політичні).

Проблема полягає також у тому, що більшість підприємств не знають чинників виникнення кризи на підприємстві та не проводять своєчасної комплексної діагностики стану підприємства сучасними методами. Тому одним із важливих факторів у досягненні позитивних результатів і виходу з кризової ситуації на ранніх стадіях стає визначення причин її настання. Тому найважливіше значення має виокремлення зовнішніх (екзогенних) та внутрішніх (ендогенних) кризових факторів.

Зовнішні фактори кризового розвитку, в свою чергу, поділяються на три підгрупи:

1) соціально-економічні фактори загального розвитку країни (спад обсягу національного доходу; зростання інфляції; сповільнення платіжного обороту; нестабільність податкової системи; нестабіль-

ність регулюючого законодавства; зниження рівня реальних доходів населення; зростання безробіття);

2) ринкові фактори (зниження місткості внутрішнього ринку; посилення монополізму; суттєве зниження попиту; зростання пропозиції товарів-субститутів; зниження активності фондового ринку; нестабільність валютного ринку);

3) інші зовнішні фактори (політична нестабільність; негативні демографічні тенденції; стихійні лиха тощо).

Внутрішні фактори кризового розвитку також поділяються на три підгрупи залежно від особливостей формування грошових потоків підприємства:

1) фактори, пов'язані з операційною діяльністю (неефективний маркетинг; низький рівень використання основних засобів; недостатньо диверсифікований асортимент продукції; неефективний виробничий менеджмент);

2) фактори, пов'язані з інвестиційною діяльністю (неефективна фінансова стратегія; неефективна структура активів; надто велика частка позиченого капіталу; зростання дебіторської заборгованості; неефективний фінансовий менеджмент);

3) фактори, пов'язані з фінансовою діяльністю (суттєве перевикористання інвестиційних ресурсів; недосягнення запланованих обсягів прибутку по реалізованим проектам; неефективний інвестиційний менеджмент). Розгортання кризи є результатом спільної й водночас негативної дії обох видів факторів, частка впливу яких може бути різною. Звичайно, досліджуючи те чи інше підприємство можна виділити певні специфічні причини кризової ситуації, але всі вони, як правило зводяться до вище перелічених.

Для того щоб розробити заходи, які дозволять запобігти «летальним» наслідкам, послабити або подолати розвиток негативних тенденцій, антикризовий менеджмент повинен вміти визначати вид кризи. Потрібно проведення типології криз промислового підприємства з використанням різних класифікаційних ознак.

У зв'язку з цим безумовний інтерес має точка зору Н. Тома, який пропонує виділити три види криз з якими стикається підприємство у рамках повного кризового ланцюга: стратегічну кризу, кризу успіху та кризу ліквідності [4, с. 69].

Стратегічна криза характеризується тим, що підприємство продовжує розвиватися, хоча і більш повільними темпами. До причин кризи можна віднести технологічні розриви; винахід товарів – замінників, неправильне встановлення місії, завдань та стратегічного курсу; неадекватну вимогам ринку стратегію маркетингу. Індикаторами розгортання даного виду кризи можуть бути погіршення ділової репутації, припинення дії довгострокових контрактів, втрата постачальників стратегічних ресурсів, зниження темпів зростання виробництва та продаж, у тому числі більше, ніж у середньому по галузі, скорочення ринкової частки промислового підприємства тощо. Стратегічна криза призводить до руйнування потенціалу прибутковості, що свідчить про неможливість «заробляти» необхідний для підтримання зростання фінансовий результат. Якщо у цих умовах не ініціюється розробка превентивних антикризових заходів (наприклад, диверсифікація або перепрофілювання діяльності, вихід на нові ринки), промислове підприємство може втратити можливість виробляти стабільний прибуток, що у перспективі призведе до збитковості та розгортання кризи результату;

Криза успіху (результатів), яка характеризується наявністю негативних відхилень фактичного стану від запланованого, негативно відбивається на відносинах підприємства з акціонерами, кредиторами і позичальниками та призводить до відпливу капіталів інвесторів та зумовлює неможливість продукувати в подальшому зростання грошових потоків, які необхідні для формування нового потенціалу успіху. З метою поліпшення показників діяльності підприємства виправдано застосування заходів тактичного характеру – зниження витрат, підвищення продуктивності. Варто зазначити, що радикально зміцнити фінансовий стан підприємства можуть також резервні фонди, які дозволять запобігти краху навіть у випадку суттєвого недоодержання коштів через розвиток непередбачених подій. Особливу увагу на цій стадії необхідно звернути на різке зменшення коштів на рахунках; збільшення/різке скорочення дебіторської заборгованості, її старіння, розбалансування дебіторської та кредиторської заборгованості, різке зниження кредиторської заборгованості, зниження обсягів продажів. У подібному стані підприємство зазнає збитків і змушене спрямовувати частину оборотних коштів на їх погашення і, як наслідок, переходить до режиму скороченого виробництва. У цьому випадку криза загрожує подальшому існуванню підприємства та потребує негайного проведення фінансової санації. Початок кризи результатів можна ідентифікувати за різким коливанням при тенденції зниження основних показників ділової активності підприємства та несприятливих показників фінансової стійкості та прибутковості підприємства.

Криза ліквідності демонструє дефіцит ресурсів для фінансування навіть скороченого виробництва та здійснення платежів за терміновими зобов'язаннями. Тобто підприємство стає неплатоспроможним. Індикаторами цього типу кризи можна розглядати низькі значення коефіцієнтів ліквідності, нестачу грошових коштів, забезпеченості власними оборотними коштами, невіправдане зростання відношення боргових зобов'язань до загальної суми активів. Кризу ліквідності можна розглядати як реальну загрозу зупинки підприємства та подальшого банкрутства [5, с. 158-159].

У цілому неплатоспроможність підприємства як тенденція прямо пропорційна обсягу зобов'язань й обернено пропорційна виручці [6, с. 38]. Усю сукупність загальних причин неплатоспроможності можна звести до відставання від попиту ринку (за асортиментом, якістю, рівню цін тощо), що зумовлює скорочення виручки, тобто «проблем бізнесу», і незадовільного фінансового управління підприємством, коли воно надмірно обтяжене зобов'язаннями – «проблем фінансового управління або менеджменту». Перший комплекс причин відбивається на зниженні виручки, другий – на прирості маси зобов'язань [6, с. 39-40].

Через екстремально-сильний тиск і брак часу та інтенсивність реальних, направлених проти підприємства деструктивних дій, подолання цього виду кризи потребує екстрених, невідкладних заходів щодо відновлення платоспроможності й підтримки виробничого процесу. По досягненні підприємством абсолютної неплатоспроможності виникає реальна загроза зупинки підприємства та подальше його банкрутство. З економічної точки зору, банкрутство трактується як цивілізована процедура ліквідації боржника, продажу його майна й розрахунків з кредиторами, головною метою якого є усунення з ринку збиткових суб'єктів господарювання, що поглинають чужі ресурси, і, по можливості, відшкодування

збитків, які вони спричинили. Оскільки, відповідно до законодавства України, банкрутство – це визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність і задовольнити вимоги кредиторів не інакше, як через застосування ліквідаційної процедури [7], то кризу ліквідності можна розглядати в якості граничного порога існування будь-якого підприємства.

Отже, перш за все, ми можемо визначити такі види криз: стратегічну, кризу успіху (результатів) та кризу ліквідності.

В якості ознаки групування для визначення різновидів криз промислового підприємства, на нашу думку, може використовуватися також часовий параметр – для розмежування затяжних і короткочасних криз.

Фактор часу в кризових ситуаціях відіграє надважливу роль. Затяжні кризи, як правило, проходять болісно і складно. Вони часто є наслідком невміння управляти кризовими ситуаціями, нерозумінням суті і характеру кризи, її причин і можливих наслідків.

Також в якості класифікаційної ознаки рекомендується використовувати часові межі прояву кризи, щоб виділити: кризу, яка охоплює область діяльності у стратегічній перспективі; кризу, яка поширюється на область діяльності у середньо- та короткостроковій перспективі; кризу, яка зачіпає поточну діяльність підприємства. «Вид кризи визначає терміновість змін і тим самим ступінь їхньої радикальності» [4, с. 74].

Кризи бувають глибокими і легкими. Глибокі, гострі кризи часто ведуть до руйнування різних структур системи, вони протікають складно і нерівномірно, часто акумулюють безліч протиріч, зав'язують їх у заплутаний клубок. Легкі, м'які кризи протікають більш послідовно і безболісно. Їх можна передбачити, ними легше управляти [8, с. 17].

За масштабом прояву кризи промислового підприємства поділяються на системні та локальні (криза збуту, криза менеджменту, криза діяльності, криза організаційної структури управління, криза кадрового потенціалу тощо) кризи.

Кризи також можуть бути передбачуваними (закономірними) і несподіваними (випадковими). Передбачувані кризи настають як етап розвитку, вони можуть прогнозуватися і викликаються об'єктивними причинами нагромадження факторів, пов'язаними з виникненням кризи. Несподівані кризи часто бувають результатом або грубих помилок в управлінні, або будь-яких природних явищ, чи економічної залежності, що сприяє розширенню й поширенню локальних криз.

Різновидом передбачуваних криз є циклічна криза (звичайно, у тому випадку, якщо відома і вивчена природа кризи і її характер). Вона може виникати періодично і має відомі фази свого настання і протікання.

Існують також кризи явні і латентні (приховані). Перші протікають помітно і легко виявляються. Другі є прихованими, протікають відносно непомітно і тому найбільш небезпечні [8, с. 17].

Теоретичний і практичний інтерес представляє розмежування криз на керовані та некеровані [8, с. 18-20], яке здійснюється за ознакою можливості менеджменту впливати на виникнення, протікання та подолання кризи. Ця класифікаційна ознака відіграє ключову роль у ідентифікації різновидів антикризового управління й визначення поля діяльності превентивного антикризового управління.

Таблиця 1

Типологія криз промислового підприємства

Класифікаційні ознаки	Види криз
За головним об'єктом кризового впливу	• стратегічна • успіху (результатів) • ліквідності
За тривалістю протікання	• затяжна • короткочасна
За часовими межами прояву	• криза стратегічної перспективи • криза середньо- та короткострокової перспективи • криза поточної діяльності
За гостротою протікання	• глибока • легка
За характером причин	• суб'єктивні • об'єктивні
За агрегованим станом	• криза, що генерується екзогенними факторами • криза, що генерується ендогенними факторами • криза, що генерується як екзогенними, так і ендогенними факторами
За масштабом прояву	• системні • локальні
За життєвим циклом підприємства	• кризи розвитку • між етапні кризи
За етапами циклічної динаміки підприємства	• криза створення підприємства • криза росту • криза зрілості • криза спаду
За між етапними періодами циклічної динаміки підприємства	• криза зародження • криза становлення • криза підйому • криза самоствердження • криза занепаду • криза ліквідації (банкрутство)
За ступенем наслідків	• руйнівні • оновлювальні
За зовнішнім проявом	• явні • латентні (приховані)
За прогнозованістю	• передбачувані (закономірні) • несподівані (випадкові)
За можливістю управління	• керовані • некеровані

Джерело: складено автором за [8, с. 14-17; 9, с. 11; 10, с. 15-19; 11, с. 52-57]

Наприклад, між етапна криза не потребує попередження у загальноприйнятному розумінні цього слова, оскільки супроводжує об'єктивно необхідний для переходу в новий стан виробничо-господарської системи якісний стрибок. Інша річ – криза розвитку на визначеному етапі циклічної динаміки промислового підприємства, передбачення якої дозволяє підприємству зберегти конкурентні переваги, при-

множити ринкові позиції й підтримати фінансову спроможність.

Виправданам здається застосування із дослідницькою метою і деяких інших класифікаційних ознак (таблиця 1).

Своєчасне і правильне визначення виду кризи дозволяє антикризовому менеджменту підприємства обрати адекватний інструментарій, щоб послабити або подолати розвиток небажаних тенденцій і розробити ефективні антикризові заходи.

Висновки. Проведене дослідження показало, що криза несе у собі потенційну загрозу збереженню цілісності промислового підприємства, його подальшому існуванню та процвітання. Запропонована нами типологія криз, на наш погляд, змістовно уточнює економічну сутність поняття «криза» та логічно систематизує її види. Розглянута характеристика окремих стадій перебігу економічної кризи дає можливість вчасно ідентифікувати кризові явища та розробити дієві механізми їх подолання. Особливості антикризових механізмів для кожного різновиду економічних криз ми плануємо розглянути у наступних публікаціях.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Большой Экономический словарь / [ред.-упоряд. А.Н. Азриелян]. – 6-е изд., доп. – М. : Институт новой экономики, 2004. – 1376 с.
2. Економічна енциклопедія : [у 3 т.] Т. 2 / [Редкол. С.В. Мочерний та ін.]. – Київ : Академія, 2001. – 848 с.
3. Коваленко О.В. Антикризове управління: теорія, методологія та механізми реалізації : монографія / О.В. Коваленко. – Запоріжжя : ЗДІА, 2011. – 466 с.
4. Том Н. Управление изменениями [Текст] / Н. Том // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – № 1. – С. 68-74.
5. Дробішева О.О. Поняття, стадії та особливості криз у процесі управління промисловими підприємствами [Текст] / О.О. Дробішева // Економіка промисловості: науково-практичний журнал. – Донецьк : Інститут економіки промисловості НАН України, 2009. – № 4(47). – С. 157-163.
6. Антикризисное управление : учебник / Е.П. Жарковская, Б.Е. Бродский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Омега-Л, 2005. – 357 с.
7. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 22.12.2011 № 4212-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>. – (Із змін. та допов.).
8. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством : навч. посібник / В.О. Василенко. – Вид. 2-ге, виправл. і доп. – К. : ЦНЛ, 2005. – 504 с.
9. Скібіцький О.М. Антикризовий менеджмент : навч. посібник / О.М. Скібіцький. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 568 с.
10. Антикризисное управление : учебник, 2-е издание, доп. и перераб. / Под ред. проф. Э.М. Короткова. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 620 с.
11. Штангрет А.М., Копилюк О.І. Антикризове управління підприємством : навч. посібник / А.М. Штангрет, О.І. Копилюк. – К. : Знання, 2007. – 335 с.